

О. А. Тарапон

**Житлово-комунальне забезпечення міських мешканців
України 1920–1930-х рр.**

У статті розглянуто питання житлово-комунального забезпечення міського населення України в 1920–1930-х рр., шляхи, якими радянське керівництво намагалося його вирішити, розвиток міських комунікацій та повсякденні проблеми городян житлово-побутового характеру. Питання житла в містах стояло досить гостро, наявний фонд в умовах посиленої урбанізації не задовольняв зростаючий попит населення на житло, перенаселення і тіснота погіршували санітарно-побутовий стан. Вирішити дану проблему влада намагалася за рахунок націоналізації наявної житлоплощі, будівництва нових помешкань шляхом державної, індивідуальної та кооперативної забудови. Незважаючи на зусилля, розв'язати житлову проблему та суттєво покращити житлово-побутові умови трудящих протягом 1920–30-х рр. не вдалося.

Ключові слова: міські мешканці, житло, житлове будівництво, міські комунікації, санітарний стан.

В статье рассмотрен вопрос жилищно-коммунального обеспечения городского населения Украины в 1920–1930-х гг., пути, которыми советское руководство пыталось его разрешить, развитие городских коммуникаций и повседневные проблемы горожан жилищно-бытового характера. Вопрос жилья в городах стоял достаточно остро, существующий жилищный фонд в условиях усиленной урбанизации не удовлетворял растущий спрос населения на жилье, перенаселение и теснота ухудшали санитарно-бытовое состояние. Решить данную проблему власть пыталась за счет национализации существующей жилплощади, строительства новых домов путем государственного, индивидуального и кооперативного строительства. Несмотря на усилия, решить жилищную проблему и существенно улучшить жилищно-бытовые условия на протяжении 1920–30-х гг. не удалось.

Ключевые слова: городское население, жилище, жилищное строительство, городские коммуникации, санитарные условия.

The article deals with the housing and communal ensuring for city dwellers in 1920–1930s, means that were used by the soviet government in order to provide this ensuring, development of city supply lines and

everyday problems of city inhabitants. Dwelling problems were pretty tough, housing fund wasn't able to satisfy the need in domicile in the condition of intense urbanization, sanitary condition kept getting worse. Living area size for one person kept diminish constantly during 1920s.

Government tried to solve this problem by nationalization of living area and re-distribution by class principle. This caused the worsening of living conditions of the intellectuals who were suffering from compaction and even eviction with seizure of property. Despite the proclaimed class approach housing and communal conditions of workers also were very tough. Donbas was one of the neglected regions. Communal flats, overpopulation and low sanitary level was widespread. Only party-soviet functionary could have privilege.

In the conditions of new economical politics the rate of building of new dwelling was revived with the help of state, individual and cooperative building. But liquidation of private building in the late 1920s caused a serious reduction of dwelling building rate, the peak of building crisis was in the early 1930s. At the same time began reconstruction of big cities, Kiev in particular, reconstruction of multistoried buildings, government used either voluntarily or forcedly the mass enthusiasm in order to solve the problem of manpower at the building.

Despite all efforts the attempt to solve dwelling problem and to improve housing and communal conditions of laborers during 1920-1930s wasn't successful. Some improvements were in the system of city supply lines. But water supply still was problematic, electrical energy and gas were available only to the small part of population.

Key words: city dwellers, dwelling, dwelling building, city supply lines, sanitary condition.

Умови повсякденного життя будь-якої людини залежать, у першу чергу, від наявності помешкання, рівня його комфортності, наявності комунальних зручностей тощо. Питання житла в українських містах 1920–30-х рр. стояло досить гостро, активні темпи урбанізації ускладнювали дану проблему, погіршували побутово-санітарний стан повсякденного існування. Досвід вирішення житлового питання періоду непу та індустріалізації, врахування його недоліків може бути цікавим і для сучасного суспільства. Тому метою даної статті є висвітлення рівня житлово-комунального забезпечення міського населення 1920–30-х рр., спроби його розв'язання тогочасним керівництвом.

Проблеми міської інфраструктури 20–30-х рр. ХХ ст. розглянуті в праці М. В. Борисенка [2], житлові умови інтелігенції частково проаналізувала О. А. Коляструк [6], окремі аспекти вирішення житлово-комунальних проблем висвітлені в дослідженні

Н. Т. Гогохії [3]. Дана проблема є важливою складовою історії повсякдення українського суспільства, а тому потребує подальшого поглибленого вивчення.

На початок 1920-х рр. припав період відновлення народного господарства після руйнівних наслідків війни та розрухи. Так, у Харкові станом на 1921 р. було зруйновано 1 581 будинок, або 6,4 % від загального числа житлових помешкань, а в Катеринославі відсоток руйнувань склав понад п'яту частину – непридатними для користування були 2 251 будинок [6, с. 274]. Основний тягар відбудови ліг на плечі населення. Найбільш інтенсивними темпами розвивалися крупні промислові центри та міста губернського значення.

Декрет 1918 р. "Про скасування приватної власності на нерухоме майно" офіційно позбавляв домовласників їх права на житло. Це поставило в особливо скрутне становище представників буржуазії та інтелігенцію, чиє майно підлягало широкій муніципалізації. Спочатку пролетарів розміщували лише в спорожнілих квартирах, пізніше робітників і радянських службовців стали підселяти в квартири буржуазії та інтелігенції, ущільнюючи їх житлову площу з огляду на великі розміри. У подальшому це перетворилося на вакханалію безчинств і приниження людської гідності представників розумової праці. Зручні приватні будинки інтелігенції часто використовували під державні установи, а інколи передавали під житло партійно-державній та місцевій адміністративно-бюрократичній верхівці [6, с. 256]. Виселені із власних приміщень часто не одержували натомість не те що пристойного приміщення, а опинялися на вулиці. Крім того, разом із помешканням конфіскації підлягало і власне майно, а тому в нових оселях інтелігенти опинялися без елементарних хатніх речей, меблів тощо. Така політика влади поставила інтелігенцію у катастрофічне становище: життєвим притулком багатьох її представників ставали підвальні чи напівпідвальні приміщення. Життєві умови в них не підлягали жодним нормам [6, с. 266]. Із циркулярного листа голови РНК УСРР Х. Роківського 14 травня 1923 р. дізнаємося: "За відомостями, що надходять останнім часом, в багатьох містах взагалі не враховується необхідність підтримки наукових робітників, котрі продовжують зазнавати виселень, обкладань у розмірах, що перевищують їх заробіток, ущільнень, конфіскації меблів і т. п. Такого роду дії місцевих органів і установ завдають значної шкоди радянській республіці і є цілком неприпустимими" [8, арк. 158]. Масові нарікання, а також потреба

у спеціалістах, змусили владу вдатися до певних кроків для поліпшення житлових умов представників розумової праці. Хоч ущільнення і виселення із помешкань не припинилися і надалі.

З 1923 р. держава почала виділяти певні кошти на нове житлове будівництво. В умовах непу пожвавилася індивідуальне житлобудівництво та житлово-будівельна кооперація – дві третини житлового фонду припадало саме на їх долю. Було організовано комітет допомоги забудовникам, а при Раднаркомі УСРР створено "Укржитлсоюз". У першій половині 1920-х рр. в державних, кооперативних та приватних будинках України оселилося близько чверті мільйона чоловік [5, с. 90]. Спорудження індивідуального житла особливо практикувалося у великих індустріальних містах і столиці, оскільки для робітництва були створені сприятливі умови для приватного будівництва – можливість через систему житлкооперації і профспілки отримувати кредити і діставати будматеріал. Якщо у 1926 р. кооперативна житлова площа, зайнята сім'ями робітників, складала лише 0,6 % (державна – 44,7 % і приватна – 54,7 %), то в подальшому переважну більшість пайовиків житлово-будівельних кооперативів становили саме робітники [1, с. 120–121]. А от працівникам розумової сфери одержати дозвіл і кредити на будівництво було вкрай важко, цим правом могли скористатися лише окремі представники інженерно-технічної інтелігенції [6, с. 271]. До об'єктивних труднощів приватного будівництва належали і нестача будматеріалів (дефіцитом ставали цемент, скло та ін.), і підвищення цін на матеріали та будівельні роботи. Однак, незважаючи на проблеми, у період непу зростало бажання міського населення власними зусиллями будувати собі домівки. Протягом 1925–28 рр. щорічне приватне будівництво зросло у 3,5 рази, кооперативне – у 8 разів, державне – понад 2 рази. Це період найактивнішого житлового будівництва [2, с. 159].

У класовому суспільстві першочергове право на отримання житла мали робітники та члени профспілок. Але часто ні одне, ні друге не допомагало вирішити проблему житлоплощі, якої катастрофічно не вистачало. Реальні пільги при розподілі наявного фонду приміщень мав керівний апарат, що дедалі більше розростався. На початку 1920-х рр. під потреби партійно-радянського апарату в окружних містах було відведено понад 20 % житлової площі, а в столичному Харкові – 44 % [2, с. 157].

Проблему житла ускладнювала посилена урбанізація, темпи зростання міського населення набагато випереджали можли-

вості розширення житлового фонду. Незважаючи на постійне зростання новобудов у містах, протягом 1920-х рр. житлова площа на одного мешканця постійно зменшувалася: у 1924 р. вона становила 6,8 м², у 1925 р. – 6,3 м², у 1926 р. – 6,09 м², у 1927 р. 5,7 м², у 1928 р. – 5,8 м², у 1929 р. – 5,7 м². В окремих регіонах ситуація була ще гіршою. Так, у Запоріжжі наприкінці 1920-х рр. на одну особу припадало 4,8 м², на Бердичівщині (при тому, що регіон не був центром великих промислових об'єктів і міграції в міста) середня квадратура житлової площі на одну особу становила 4,3 м² (при санітарній нормі 8 м² на одного мешканця) [2, с. 157]. У головних промислових районах, зокрема в Донбасі, на одного мешканця в середньому припадало 3,8 м² житла [5, с. 291]. Незважаючи на декларативні обіцянки влади забезпечити робітничий клас матеріальною базою, ситуація в зростаючих індустріальних центрах, робітничих поселеннях була катастрофічною. У різних регіонах республіки робітники залишалися категорією населення, найменш забезпеченою житлом. Одним із занедбаних регіонів щодо житлового питання залишався Донбас. Помешкання шахтарів являли собою дво- або чотирьоквартирні будинки для сімейних робітників та гуртожитки для неодружених, які ні якісно, ні кількісно не відповідали навіть мінімальним санітарним нормам. Вони були холодними, вологими, темними та задушливими. Становище ускладнювалося тим, що їхні мешканці не дуже переймалися санітарним станом приміщень. Незначні позитивні зрушення в будівництві та житлових умовах робітників, що окреслилися у другій половині 1920-х рр., виправити ситуацію не могли. Залишалися проблеми з водопостачанням; видаленням і обеззаражуванням нечистот та сміття; забезпеченням населення лазнями та постільною білизною [7, с. 13]. Згорання непу і ліквідація найбільш активного приватного забудовника зумовили серйозне скорочення темпів житлового будівництва. У 1930 р. було запроваджено новий податок на індивідуальних забудовників – 5 % від загальної вартості будівництва. Зважаючи на загальне зростання цін, це підірвало можливості приватних забудовників. Тому на 1931–32 рр. припадає пік будівельної кризи в країні [2, с. 171, 169].

У грудні 1929 р. уряд затвердив план генеральної реконструкції 12 найбільших міст Донбасу з метою розвитку промисловості і побутового забезпечення їх населення. Розвитку міського господарства і будівництва житла було присвячено червневий Пленум ЦК ВКП(б) 1931 р. У містах з населенням більше 100 тис.

почалося зведення багатоповерхівок. У 1931 р. більше половини збудованих споруд були багатоповерховими. Широко практикувалася надбудова поверхів на старих капітальних будинках. Протягом 1929–32 рр. в Україні було збудовано 6,6 млн м² житла – менше, ніж планувалося. У промислових центрах відбувалося будівництво робочих житлових масивів. Розпочалося спорудження вседонецького водопроводу, що мав забезпечити потреби населення та промислових підприємств Харкова і Донбасу. До кінця 1937 р. водопровід діяв у 250 населених пунктах [5, с. 291–293]. Але у переважній більшості міст постачання води залишалося болючою проблемою для населення. У 1920-х рр. у містах існували будки, з яких городянам продавали воду з централізованого водогону. У 1930-х рр. їх замінили водорозбірні колонки. Незмінним явищем були великі черги біля пунктів постачання води, часто дані об'єкти знаходилися в неналежному стані. А тому багато мешканців міст, особливо невеликих, віддавали перевагу воді з криниць та природних водоймищ. Там, де не було такої можливості, населення часто потерпало від нестачі води.

До 1937 р. 77 селищ і сіл перетворилися на міста, а 285 сіл стали селищами міського типу. Швидкими темпами відбувалася індустріалізація у Донецькій області, де кількість міст збільшилася з 15 до 52, а селищ міського типу – з 8 до 167. За період 1933–37 рр. було збудовано житла загальною площею 6110 тис. м². У порядку індивідуальної забудови робітниками і службовцями збудовано 1252 тис. м² житла. Партійне керівництво інтенсивно розробляло плани генерального будівництва, що задовольнило б існуючий попит на житло. До 1937 р. було завершено плани реконструкції 24 міст України. З 1934 р. почалася широкомасштабна реконструкція Києва, який став столицею України. У місті споруджуються Дніпровський водопровід, республіканський стадіон, розширюються трамвайне та автобусне сполучення, у центрі було пущено тролейбус [5, с. 431–433]. У міру уніфікації всіх форм існування радянського суспільства житло теж втрачало свої індивідуальні особливості, ставало типовим, масовим і стандартним. Помешкання сотень тисяч громадян стали схожими не лише за зовнішнім фасадом і плануванням, але й умеблюванням, побутовим начинням тощо.

Незважаючи на широкі масштаби будівництва та певні позитивні результати, слабка матеріально-технічна база, відсутність коштів, які йшли на індустріалізацію промисловості, стрімке зростання населення міст не дозволили покращити житлові

умови працівників. До цього варто додати низьку якість житла, що зводилося нашвидкуруч, під тиском планових показників, в умовах дефіциту матеріалів та робочих рук. Працівники, що вербувалися на новобудови, часто потрапляли в нестерпні побутові умови (проживали в бараках, корівниках за відсутності елементарних умов існування). Тому близько половини завербованих робітників залишали місце роботи, серед них було багато селян, котрі тікали від колективізації та голоду у селах.

Для вирішення житлової проблеми з кінця 1920-х рр. у добровільному чи примусовому порядку керівні органи використовували масовий ентузіазм. Так, робітники Горлівки за два роки другої п'ятирічки по комунальному господарству відпрацювали 600 тис. людино-днів і освоїли 7 млн крб капіталовкладень, виділених державою на розвиток міського господарства. Працівники Донбасу протягом 1933–34 рр. відпрацювали 5,6 млн людино-днів [5, с. 432–433]. У порядку розгорнутого культурно-побутового походу проводилися громадські роботи з озеленення міст, упорядкування парків тощо. Незважаючи на напруження сил, вирішити, чи навіть зупинити, житлову кризу радянському керівництву до кінця 1930-х рр. так і не вдалося.

У 1920–30-х рр. масового поширення набули комунальні квартири, де в різних кімнатах проживало по кілька сімей. Розширення житлоплощі відбувалося за рахунок збільшення кількості кімнат, які ставали індивідуальним життєвим простором для окремих сімей, а спільна площа – місцем зіткнення приватних інтересів і центром постійних побутових конфліктів. Особливо комунальні квартири були поширені у великих містах із кількістю мешканців понад 100 тис. чоловік. У невеликих містах (30–50 тис.) комуналки теж існували, але у меншій кількості, хоч щільність житлової площі у даних населених пунктах була вищою. Це пояснюється специфікою забудови, адже у невеликих містах головним видом житла залишалася типова селянська хата з однією кімнатою (рідше двома), присадибним господарством. У великих містах під житло пристосовували націоналізовані приміщення, як правило, не пристосовані для індивідуального сімейного проживання [2, с. 164].

Таким чином, перенаселення і тіснота характеризують житлові умови більшості городян 1920–30-х рр. Саме вони визначали рівень побутових умов існування населення. Навіть серед вищих радянських чиновників 28 % проживали в квартирах, де одна кімната припадала на двох і більше мешканців. А серед найменш оплачуваних службовців, учителів, бібліотекарів тощо

цей показник становив 74–79 % [2, с. 165]. Перенаселення помешкань призводило до їх інтенсивної експлуатації. Часто під житло використовувалися господарські приміщення, ванні кімнати, що унеможливило підтримання належного санітарно-побутового стану, елементарного рівня особистої гігієни мешканців таких помешкань. Пристосування під житло непридатних будівель зумовлювало порушення всіх побутових норм існування.

Яскравою ілюстрацією рівня побутового існування значної частини інтелігенції є матеріали з анкети обстеження умов праці і побуту літераторів, заповненої 26 квітня 1924 р. членом Спілки письменників, літератором із 20-річним стажем К. Р. Аніщенком: "Адрес и тел. – 1) приличный: Рожд. бульв. д. № 17, кв. 10); 2) неприличный: Ночлежка, Калаш. пл. д. Ермакова; Занимает ли квартиру, комнату, угол, или живёте в общежитии – Угол – в хорошие времена; Укажите площадь пола и высоту помещения – Хибарка; Отопление ..., его состояние. Средняя температура, её колебания – Печь времён военного коммунизма. Зимой – 8° С (ср.); Освещение ... – Окно. Свечка; Состояние воздуха в помещении (вентиляция, сырость, сухость, пыль, их причины) – Вентиляция отсутствует (каждая щель вентилятор), сырость; Где варится пища, стирается и сушится бельё – В кухне; Сколько человек занимает вышеуказанное помещение – 8 человек; Живёт ли совместно только своя семья, или и посторонние – Семья сборная..." [4, арк. 2].

Загальну атмосферу комунальних квартир досить добре змальовано у тогочасній художній літературі. Повсякденна боротьба за життєвий простір нівелювала людські якості, формуючи новий колективний тип індивіда.

Вкрай низьким санітарно-побутовим рівнем відзначалися помешкання робітників. Численні культурно-побутові конференції указували на типові проблеми робітничого житла: "квартири шахтарів розвалені, стелі течуть", "бруд, занехаяння", "звалище сміття до туалетів", "зовсім зруйновані вбиральні" і т. ін. Комісії з перевірки побуту робітників засвідчують також низький культурний рівень пересічних радянських громадян, загальну антисанітарію, жахливий стан місць "загального користування", відсутність господарського ставлення до житла [3, с. 131–133]. Масова "колективізація" свідомості населення, не звиклого користуватися благами цивілізації, створювала атмосферу безгосподарності і безвідповідальності у користуванні житлом, котре, до речі, не було власністю тих же робітників.

Відбувалися певні зрушення в системі міських комунікацій. У першій половині 1920-х рр. електроенергія була доступна лише третій частині міського населення. У 1935 р. електроенергією користувалося населення 370 міст і містечок, у 260 населених пунктах існували водопроводи, в 27 містах – каналізація, в 40 – механічні пральні [5, с. 433]. Але коли нагадати, що за переписом 1931 р. нараховувалося 427 населених пунктів міських і 6,1 млн міського населення, то дані показники можна віднести лише до позитивних тенденцій у розвитку міської комунікації, вони аж ніяк не можуть свідчити про суттєве підвищення життєвого рівня трудящих України 1920-х рр. Житло опалювалося грубами та паровими котлами. Мешканці мали подбати про паливо, ціни на яке були достатньо високі (нижчі ціни встановлювалися лише для робітників і членів профспілок). Дрова для будинків без централізованого опалення мали забезпечувати домоуправління. Часто самі мешканці мали подбати, щоб їх доставити і нарубати. Талони на дрова зберігалися практично до кінця 1920-х рр. [6, с. 272]. Лише в 1935 р. у Києві почалося будівництво першої теплоцентралі, але до кінця 1930-х рр. переважна більшість населення обігрівалася традиційним способом. У 1930-х рр. почалася газифікація міст, однак газові плити були досить дорогі, тому споживання побутового газу було мізерним. Лиш наприкінці 1930-х рр. цей вид палива почав здобувати популярність серед городян [2, с. 136–138].

Таким чином, незважаючи на певні позитивні зрушення в житлово-комунальній сфері, активізацію житлового будівництва, задовольнити попит населення на житло радянське керівництво протягом 1920–30-х рр. не змогло. Незадовільною залишалася і ситуація санітарно-побутових умов помешкань.

Література

1. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20–30-х годов) / Николай Корнеевич Бойко. – К. : Выща шк., 1990. – 155 с.
2. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття : монографія / М. В. Борисенко. – К. : ВД "Стилос", 2009. – 357 с.
3. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: дис. ... канд. іст. наук / Гогохія Нані Тамазівна. – Луганськ, 2003. – 211 с.

4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 55, спр. 105, 2 арк.
5. История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наукова думка, 1984.
Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941) / ред. кол. С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др. – 719 с.
6. Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / Ольга Анатоліївна Коляструк ; відп. ред. В. М. Даниленко. – Х. : Раритети України, 2010. – 386 с.
7. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект : автореф. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ткаченко Ірина Владиславівна – Черкаси, 2009. – 25 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 331, оп. 1, спр. 22, арк. 158.